

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Marifetullah Nazariyesi

Mehmet Şaşa*

Özet: İmâm-ı A'zam Ebû Hanife, İslâm düşüncesinde özellikle de kalam ve fıkıh ilminin şekillenmesinde öncülük etmiştir. Bu açıdan İslâm ilim geleneğinde ciddi anlamda iz bırakmış bir şahsiyetin, insanoğlunun inanç âleminin en önemli problemi olan marifetullah konusuna yaklaşımı, önem arz etmektedir. Bu çalışmada Allah'ı bilmek akıl mı yoksa şer'î mi bir sorumluluktur? Kendisine ilahî mesajın ulaşmayı Allah'ı bilmeyenin ahiretteki durumu nedir? Marifetullah konusunda taklidin yeri nedir? Gibi bir takım sorular karşısında Ebû Hanife'nin yaklaşımı tespit edilmeye çalışılmıştır. Onun, marifetullahı akıl bir sorumluluk olarak kabul ettiği kanısına varılmıştır. Diğer bir ifade ile onun, aklın yaratılışta Allah'ı bilecek potansiyelde yaratıldığını, dolayısıyla kendisine ilahî mesaj ulaşmayanların, âlemdeki kevnî ayetler üzerinde akıl yürütmek suretiyle icmalî olarak Allah'ı bilmesi gerektiğini ileri sürdüğü görülmüştür. Bu düşüncesinin doğal yansıması olarak onun, nazar ve istidlal ile marifetullaha ulaşmanın gerektiği, dolayısıyla bu hususta taklidin câiz olamayacağı kanaatine vardığı müşahede edilmiştir. Bu düşüncenin diğer bir yansıması olarak onun, Allah'ı bilmeden veya tanımadan ölenlerin, ahirette ebedî azaba müstehak olacağı kanısında olduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber İmâm Azam'ın, sadece söylemde kalan Allah düşüncesinin yeterli olmayacağını, doğru bir ilah tasavvuruna bina edilen marifetullah anlayışının te'sis edilmesinin gerekliliğini vurguladığı görülmüştür. Böylece o, Yahudilerin, Hristiyanların, müşriklerin ve diğer batıl inanç mensuplarının tanrı tasavvurlarının ve buna bina edilen tanrı bilgisinin hak ve doğru olmadığını ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: Ebû Hanife, marifetullah, akıl, nazar, istidlal.

Abstract: İmâm-ı A'zam Abu Hanifa's Theory Of Knowledge Of God Imam Azam Abu Hanifa pioneered in Islamic thought, especially in the formation of the kalam and fiqh. From this perspective, his approach to one of the most important problems of human being in the case of faith, ma'rifaatullah, as person who has left an important trace in the traditional Islamic science is very important. In this work we have examined such questions and tried to establish Abu Hanifa's approach: Is it a mental or shar'i responsibility to know Allah in this work? What is the situation of a person hereafter who did not reach to the divine message and does not know Allah? What is the condition of imitation in the case of Marifetullah? We came to the conclusion that he has accepted ma'rifaatullah as a mental responsibility. In other words, he claimed that mind is created with a potential to know Allah and so those who didn't receive divine revelation must be able to know about God briefly by contemplating universal signs. As a result of this idea, he thought that one should have knowledge of God through reasoning and deduction and so *taqlid* cannot be accepted in this issue. And as a reflection of this thought, he claimed that those who pass away without knowing Allah are deserving endless tortment. Nevertheless it's realized that Imam Azam has emphasized that an

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı

idea of Allah which is only remained in utterance won't suffice and understanding of ma'rifatullah must be built on an accurate conception of God. Thus, he manifested that Jews', Christians' and polytheists' deity conceptions and God perceptions are falsified.

Keywords: Abu Hanifa, knowledge of God (Ma'rifatullah), wisdom, reasoning, deduction.

1. Giriş

Marifetullah konusu, kelim ilminin ele aldığı en temel konudur.¹ Zira kelamcılara göre marifetullah, itikadî bilgilerin aslı, temelidir.² Bu konu, Allah hakkında konuşmayı gerekli kılan bir sahadır. Allah hakkında konuşmak yani O'nun nasıl bir varlık olduğunu, kâinatla, özellikle de insanla nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu dile getirmek ise kelam disiplininin temel konusunu oluşturur.³

Kelamcılar, marifetullahın dinin temellerinden biri olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir.⁴ Hatta Ehl-i Sünnet ulemasının, "Allah'ın, kullarını marifetullahla mükellef tuttuğu" üzerinde görüş birliğine vardıkları nakledilmiştir.⁵ Aynı şekilde kelamcılar, mükellefin ilk görevinin marifetullah olduğunu belirtmişlerdir.⁶ Bununla beraber marifetullahın en büyük kurbiyet ve en çok sevaba vesile olan bir mesele olması hususunda da icma edilmiştir.⁷ Marifetullah, herkes ve her dönem için önemli ve gerekli bir mesele olmuştur. Zira bu

¹ Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-din*, (I-XV), Dâru's-Şa'b, y.y. ts., 38.

² Taftazanî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-mekâsîd*, Dâru Âlemi'l-Kutub, (I-V), III. Baskı, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1419/1998, I, 271; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Muhassal*, I. Baskı, y.y. ts., s. 28; Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, I, 282.

³ Mehmet Aydın, "Tanrı Hakkında Konuşmak", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: I, İzmir 1983, s. 25.

⁴ Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, (I-II), Dâru'l-Marife, Beyrut 1414/1993, I, 54.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Bağdadî, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *el-Fark beyne'l-frak*, Nşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1416/1995, 26.

⁶ Bakillânî, el-Kadı Ebû Bekr b. Tayyib, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâdihî velâ yecûzu'l-cehlu bihî*, II. Baskı, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1421/2000, s. 13.

⁷ Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed İmamul-Harameyn, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmi el-Yenşâr-Faysal Bedîr -Seyyid Muhammed Muhtâr, Dâru'l-Meârif, İskenderiyye 1969, s. 119-120; Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâtii'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdilmun'îm Abdülhamîd, Mektebetu'l-Hancı, Mısır 1329/1950, s. 8, 27-29,43; Bağdadî, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *Usûlu'd-dîn*, İstanbul 1346/1928, s. 210; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Tefsir-i Kebir*, (I-XXIII), Akçağ yay., Ankara 1995, XIV, 426-427.

hem kişisel hem de toplumsal bir ihtiyaçtır. Dolayısıyla Allah, her ne kadar akıl ve duyularla idrak edilen herhangi bir şeye mukayese edilmekten, akılla ihata edilmekten ve halk arasında kullanılan lafızlarla ifade edilmekten münezzehe ise de O'nun bilinmesi ve insanlara tanıtılması da gereklidir. İnsanların, mümkün olan kemal mertebesine ulaşabilmeleri için bunun gerekli olduğu söylenebilir.⁸

Kelamcılar arasında bu kadar önem atfedilen ve kelam ilminin temel meselelerinden biri olan marifetullah konusuna, İmam Azam Ebû Hanîfe'nin⁹ değinmeden geçmesi her halde beklenemezdi. Zira o, dinin furûatına taalluk eden fıkıh ilmine dair problemlere çözüm bulduğu kadar, usûlu'd-din olarak bilinen kelam ilmine dair meselelere de değinmiştir. Hatta usûlu'd-din sahasında ona isnad edilen *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı meşhur eser günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla kendi döneminden itibaren görüşleriyle İslâm uleması üzerinde etkili olan önemli bir şahsiyetin, marifetullah gibi temel bir meseleye yaklaşımı merak edilen bir husustur.

Yapılan araştırmalar neticesinde, Ebû Hanîfe'nin marifetullah hakkındaki görüşlerini derli toplu bir şekilde ele alan müstakil bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine onun bu konu hakkındaki düşüncelerini ve metodolojisini gün yüzüne çıkarmak ve ortaya koymak amacıyla böyle bir çalışma yapılmıştır. Bu araştırmanın kısmen de olsa bu açığı kapatmaya katkı sağlayacağı ümit edilmektedir. Bu çalışmada Allah'ı bilmek akli mi yoksa şer'i mi bir sorumluluktur? Kendisine ilahî mesajın ulaşmayıp Allah'ı bilmeyenin ahiretteki durumu nedir? Marifetullah konusunda taklidin yeri nedir? Gibi bir takım sorular karşısında Ebû Hanîfe'nin yaklaşımı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber bu araştırmada, onun bu konudaki düşüncelerini ve öne sürdüğü delillerini tespit etmek amacıyla ona isnad edilen beş eseri ve *el-Fıkhu'l-*

⁸ Dehlevî, Ahmet b. Abdurrahman Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-bâliğa*, (I-II), thk. Seyyid Sâbık, Dâru'l-Cil, Beyrut 1426/2005, I, 122.

⁹ Genel kabule göre Ebû Hanîfe, Hicrî 80 yılında Kûfe'de doğmuştur. Ancak te'yid edilmeyen bir rivayete göre Hicrî 61 yılında dünyaya gelmiştir. Vefat tarihi hakkında tam bir ittifak sağlanmamakla beraber Hicrî 150 senesinden önce ölmediği hususunda ittifak vardır. Çoğu tarihçiye göre Ebû Cafer el-Mansûr dönemindeki mihne olaylarından sonra vefat etmiştir. Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 131; Zehebî, Şemsuddin Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkibu'l-Ebi Hanîfe ve Sâhibuhu Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasan*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri-Ebu'l-Vefa el-Afgabni, III. Baskı, Lübnan 1408, s. 48; Şemsuddin Muhammed Abdüllatîf, *Ebû Hanîfe en-Nu'man ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mısır 1999, s. 8; Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, (Çev. Osman Keskiöğlü), III. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1999, s. 67-70; Abdülhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Ata*, Rağbet yay., İst. 2012, s. 15.

*Ekber*¹⁰ üzerine yazılan şerhler aslî kaynak görülmüş ve incelenmiştir. Ayrıca onun itikadî düşüncelerine veya görüşlerine az da olsa değinen Pezdevî gibi bazı Mâturîdî kelamcılarının eserleri fer'î kaynak olarak incelenmiştir. Aynı şekilde Ebû Hanîfe'den bahseden bir takım menâkıb eserleri incelenmiştir. Bütün bunların yanında modern dönemde Ebû Hanîfe'nin kelimâ görüşlerini ortaya koyan bazı tezlerden ve ansiklopedi maddelerinden istifade edilmiştir.

Ebû Hanîfe'nin Allah'ı bilme konusundaki düşüncelerini ve görüşlerini temellendirirken kullandığı delillere ve izlediği metodolojisine geçmeden önce, onun "marifet" ve "iman-marifet" ilişkisi hususundaki görüşlerini ortaya koymak faydalı olacaktır.

2. Marifet

Ebû Hanîfe'nin "marifet" kavramından ne kast ettiğinden başlayacak olursak o, *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinde marifet kelimesini şu şekilde kullanmaktadır: "Müminlerin hepsi, marifet, yakîn, tevekkül, muhabbet, rızâ, havf, recâ ve bunlara inanmanın esasında birbirlerine eşittirler. Fakat inanmanın dışında bütün bu saydıklarımızda birbirlerinden farklı durumdadırlar".¹¹ Buradaki "marifet"ten onun, Allah'ın isim ve sıfatlarının bilinmesini kast ettiği ifade edilmiştir.¹²

Dikkat edilirse o, buradaki "marifet" kavramını "el-ma'rife" şeklinde lam-ı tarif ile kullanmıştır.¹³ Bu da onun bu kavram ile özel bir anlam kast ettiğini göstermektedir. Bu anlamın da ulema arasında "en şerefli konu"¹⁴ olarak

¹⁰ el-Fıkhu'l-ekber eserinin, itimad edilen bir tarik ile güvenilir kimselerden sahih bir isnad ile Nasr b. Yahya'dan onun da Ebû Hanîfe'den aldığı nakledilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Aliyyu'l-Kâri, Ali b. Sultan Muhammed, *Minehu'r-raodi'l-ezher fi Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1419/1998, s. 12. Geniş bilgi için Aynı eser, s. 10 vd. bununla beraber Aliyyu'l-Kâri de el-Fıkhu'l-Ekber eserini Ebû Hanîfe'ye isnad etmiştir. Aliyyu'l-Kâri, *Şerh-u Fıkhi'l-Ekber*, s. 43.

¹¹ Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-ekber*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011, s. 75.

¹² Mağnisavî, Ebu'l-Munteha el-Mevlâ Ahmed b. Muhammed, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, III. Baskı, y.y. 1429/2008, s. 43.

¹³ Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-âlim ve'l-müteallim*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), (Çev. Mustafa Öz), İstanbul 2011, s. 21; Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-ekber*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011, s. 75.

¹⁴ Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-din*, (I-XV), Dâru's-Şa'b, y.y. ts., I, 24; VIII, 1354; I, 88, 90; Taftazanî, Saduddin Mes'ud b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Mekâsîd*, (I-V), III. Baskı, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1998, I, 175 vd.; Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut

kabul edilen marifetullah olduğu söylenebilir. Zira “mutlak zikir, kemaline masruftur” kaidesinden hareket edildiğinde, bu mana çıkarılabilir. Bununla beraber marifet kelimesinden marifetullahın anlaşılması gayet doğaldır. Nitekim varlık sahasında bilinmesi, tanınması gereken en önemli varlık, elbette Allah'tır.

Öte yandan Ebû Hanîfe, fıkıhın tarifini yaparken de “marifet” kavramını kullanmıştır. Nitekim o, fıkıh terimini “kişinin leh ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi veya tanınmasıdır” şeklinde tarif etmiştir.¹⁵ Dikkat edilirse bu tanımda itikad ve amel diye herhangi bir kayıt düşmemiştir. Ancak fıkıh kaynaklarında Ebû Hanîfe'ye isnad edilen tarifte ise “Amel olarak kişinin leh ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi veya tanınmasıdır” şeklinde “amelen” kaydının eklendiği ve böylece Kelam ve Tasavvuf ilimlerini dışarda tuttuğu ifade edilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla “fıkıh” kavramını mutlak olarak kullandığında, hem akaidi hem de fûru fikhı kast ederek kullandığı söylenebilir.

3. İman-Marifet İlişkisi

Ebû Hanîfe, iman-marifet ilişkisini “iman nedir?” ve “iman, marifet midir?” sorularına cevap ararken işlemiştir. O, bu konuları Cehmiyye'nin “iman, kalpte olan bir marifettir” şeklindeki tanımını eleştirerek ele almıştır. Ebû Hanîfe'nin, bu konuda bir takım ayetleri¹⁷ delil getirerek bu tanıma reddettiği görülmektedir. Zira ona göre sadece marifet/bilgi yeterli olsaydı, kalbiyle Allah'ı bildiği halde O'nu inkâr edenin mü'min sayılması gerekirdi. Hatta Allah'ı bilen İblis bile mü'min sayılırdı. Zira o, Rabbini biliyor ve tanıyordu. Nitekim İblis'in “İnsanları dirilteceğin güne kadar bana mühlet ver.”¹⁸ ve “Beni ateşten yarattın, onu ise balçıktan yarattın.”¹⁹ demesi, onda Allah bilgisinin olduğunu gösterse de İblis kâfirlerden olmuştur. Bu da gösteriyor ki onun kâfirlerden olması, marifet ve ikrarın olmamasından değil, Allah'ın emrine itaatsizliğinden dolayıdır.²⁰ Zira Kur'an, “Allah'ın birliğini bildikleri halde dilleriyle inkâr ettikleri için onların

---

1419/1998, I, 58-59; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah yay., İstanbul 1985, 75; Giritli, Sırrı Paşa, *Nakdu'l-Kelam fi Akâidi'l-İslam*, Mektebetu's-Sanayi' Matbaası, y.y. 1310, 7.

¹⁵ Aliyyu'l-Kâri, *Şerh-u Fıkhi'l-ekber*, s. 49.

¹⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtu'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüsûl*, Hanifiyye Kitapevi, İstanbul ts., s. 16-17.

¹⁷ Bakara 2/136/137; Maide 5/83-85; Fetih 48/26; Fatır 35/10; İbrahim 14/27; Hacc 22/24.

¹⁸ Hicr 15/35.

¹⁹ A'raf 7/12.

²⁰ Abdülhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Ata*, s. 153.

*mü'minlerden sayılmayacağını*²¹ haber vermektedir. Ayrıca Mekkelî müşriklerin Allah'ın varlığını, göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu bildikleri halde kelime-i tevhidi ve kelime-i şهادeti ikrar etmedikleri için mü'min kabul edilmediklerini öne sürmesi ve imanın tasdikle beraber ikrar ile ortaya çıkacağını delillendirmesi, Ebu Hanife'nin bu hususta Kur'an ve Sünnete olan derin vukufiyetini ortaya koymaktadır.²²

Öte yandan Ebu Hanife, *el-Vasiyye* eserinde imanın dil ile ikrar ve kalp ile tasdik olduğunu; yalnız ikrar etmekle iman olmayacağını bildirir. Çünkü iman, yalnız ikrar olsaydı, bütün münafıkların mü'min olması gerekirdi. Zira "*Münafıklar, sana geldiğinde şöyle derler; 'şهادet ederiz ki doğrusu sen, şüphesiz ki Allah'ın peygamberisin. ... Böyle olmakla beraber Allah, münafıkların tamamen yalancı olduğuna şهادet eder*"²³ diye buyurmuştur. Aynı şekilde şayet iman, sadece marifetten ibaret olsaydı, Ehl-i Kitap olarak kabul edilen Yahudi ve Hristiyanların mü'min kabul edilmeleri gerekirdi. Hâlbuki Allah, Ehl-i Kitap için şöyle buyurmuştur: "*Kendilerine kitap verdiklerimiz, Muhammed'i öz oğullarını tanıdıkları gibi tanurlar. Böyle iken içlerinden bir topluluk hak ve hakikatı bile bile gizlerler.*"²⁴ bu da gösteriyor ki Ehl-i Kitap'ın sadece Allah ve rasulünü bilmeleri kendilerine fayda vermez. Çünkü onlar, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve onun kendilerine ve bütün mahlukata gönderilmiş bir peygamber olduğunu ikrar etmezler.²⁵

Kısaca Ebu Hanife'ye göre iman, ne tek başına marifet ne tek başına tasdik ne de tek başına ikrardır. Bununla beraber o, kalbiyle tasdik ettiği halde diliyle ikrar etmemesini bir mazeret durumuna bağlamıştır. Bu mazeret de bir kimsenin mesela denizde veya adada veya bir mağarada yalnız kalmasıdır. Bu durumda olan biri, diliyle ikrar etmeden ölse bile mü'min sayılır. Böyle bir mazereti yoksa muhakkak diliyle ikrar etmesi gerekir.²⁶ Kanaatimizce Ebû Hanife, buradaki "mazeret" kavramı ile mukrehi (baskı veya tehdit altındaki) kimseyi kast etmiş olabilir. Böylece onun, mukreh dışındakilerin dil ile ikrar etmesi gerektiğine, mukrehin ise dil ile ikrar etme zorunda olmadığına işaret ettiği anlaşılabilir.

²¹ Nahl 16/14.

²² Abdülhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi Ebû Hanife ve Vâsıl b. Ata*, s. 153.

²³ Münâfikûn 63/1.

²⁴ Bakara 2/61-62.

²⁵ Abdülhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi Ebû Hanife ve Vâsıl b. Ata*, s. 180.

²⁶ Abdülhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi Ebû Hanife ve Vâsıl b. Ata*, s. 153.

Bu durumda Ebû Hanîfe'nin şirk diyarında yaşayan birinin, kendisinden İslâm'ı doğru bir şekilde öğrenebilecek başka bir kişiden ve sahih kaynaklardan mahrum olması halinde akılla Allah'ı bilmesinin yeterli olacağını düşündüğü söylenebilir. Zira o, bu durumda olan kimsenin yani İslâm'ı mücmel olarak kabul eden, onun gereklerini yani farzları ve amelleri bilmediği halde Allah'a iman edip ölen kimsenin mü'min olduğuna hükmeder.²⁷

4. Ebû Hanîfe'nin Marifetullah Anlayışı

Kendilerine ilahî mesaj ulaştığı kimselerin Allah'ın varlığı ve birliğini bilme konusunda ve bunu bilmediklerinde de sorumlu oldukları hususunda kelamcılar arasında her hangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Fikrî ayrılığın yaşandığı asıl problem, kendisine ilahî mesaj ulaşmayan kimselerin Allah'ı bilme veya tanıma ile yükümlü olup olmadığıdır. Bu hususta Eş'arîler, bu kimselerin marifetullah sorumluluğunun olmadığını; Mu'tezile ise yükümlü olduğunu ileri sürmüştür. Mâtürîdîlerin ise bu hususta görüş birliğine varamadıkları görülür. Ancak Mâtürîdî'nin de içinde bulunduğu büyük çoğunluğa göre bu kimseler sorumludurlar. Buhara ve Irak âlimleri, müteahhirün dönemindeki bazı Mâtürîdî kelamcılar, Eş'arîler gibi düşünerek yükümlü olmadığını ileri sürmüşlerdir. Kısaca Mu'tezile ve Mâtürîdîlerin çoğu marifetullahın vücubiyet kaynağının akıl olduğunu kabul ederken; Eş'arîler nakil (şer') olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁸

Ebû Hanîfe'nin marifetullah nazariyesine ilk olarak Allah'ın hangi açılardan bilinebileceğine dair görüşünü ortaya koymak ile başlamak, konunun anlaşılmasına zemin hazırlayacaktır. Onun görüşlerini beyan eden eserlere bakıldığında, Allah'ın zatı açısından bilinmeyeceği, ancak ulûhiyeti yani varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri açısından bilinebileceğini savunduğu görülür. Zaten Allah'ın zatı hakkında hiç kimse kendi görüşüne göre fikir beyan edemez. O'nu, ancak kendi kendisini vasf ettiği şekilde nitelendirebiliriz.²⁹ Zatı açısından bilinemez olduğu herkesçe malum olduğu düşüncesinden olacak ki buna pek temas etmemiştir. Ancak o, Allah'ın sınırının veya tarifinin yapılamayacağını ileri sürmekle zatının bilinmeyeceğine de işaret etmiştir.³⁰

²⁷ Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, (İmâm-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011, s. 46.

²⁸ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum 2017.

²⁹ Beyazizâde, Ahmed b. Hasan b. Yûsuf, *el-Usûlu'l-Munife li İmâm Ebî Hanîfe (Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri)*, çev. İlyas Çelebi, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yay., İst. 2016, s. 41.

³⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 71.

Öte yandan o, Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiillerini kapsayan ulûhiyeti açısından bilinmesi hakkında da düşüncelerini ortaya koymuştur. Bu bağlamda ilk olarak Allah'ın varlığının bilinmesi hakkındaki görüşlerine bakıldığında, Ebû Hanîfe'nin akıl sahibi kişilerin Allah'ı bilmemesinin kabul edilemez olduğunu savunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Pezdevî, Kerhî'nin *Muhtasar'*ında Ebû Hanîfe'nin "Âlemdaki varlık mucizelerini, ayetlerini gören kimse için Yaratıcı'yı tanımada özür kabul edilmez." dediğini nakletmektedir.³¹ Diğer bir ifadeyle ona göre yeri, göğü ve kendisinin yaratılışını gören kimsenin bunları Yaratan'ı bilmemesi gibi bir mazereti olamaz.³²

Ebu Hanîfe'ye isnad edilen bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Ebû Hanîfe, Allah'ın bilinmesinde nazar ve istidlali merkeze koymuştur. Nitekim İmam Ebu Abdullah el-Hârisî, *Keşf* adlı eserinde; Atau'l-Cürcanî *Şerhu Fıkhi'l-Ebsat* adlı eserinde; Hâfızuddin *el-Kurderî Menâkibu's-suğra* başlıklı eserinde; Sârimuddin Mısırî *Nazmu'l-Ceman* unvanlı eserinde Ebu Yusuf'un Ebû Hanîfe'den şöyle bir rivayette bulunduğu geçmektedir: Allah'ı bilmeme konusunda hiç kimsenin mazereti olmaz. Zira akıl, halden hale bürünen, değişkenlik arzeden bu âlemin, Sâni'siz, muhdissiz ve koruyucusuz olmasını da muhal görür. Çünkü âlem, halden hale girip değişmektedir. Değiştiren birisi olmadan âlemin değişmesi mümkün değildir. Dolayısıyla âlemin değişmesi, onu değiştiren birinin varlığına delalet etmektedir ki o da Allah'tır.³³

Öte yandan ona göre akıl, dalgalı ve fırtınalı bir deniz içinde yük dolu bir geminin kaptansız olarak doğru seyretmesini imkânsız gördüğü gibi bu âlemin de yaratarı olmadan meydana gelmesini imkânsız görmektedir.³⁴

Onun akıl yürütmek suretiyle öne sürdüğü başka bir aklî delil ise nasıl ki boş bir arsa üzerinde yapılan sağlam bir bina, onu inşa eden bir ustanın varlığına delalet ediyorsa bu âlem de onu yoktan var eden Yaratıcısına delalet eder.³⁵

³¹ Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-din*, thk. Hans Biter Lens, Kâhire 1424/2003, s. 214-216; Ebû Hanîfe'nin bu görüşü için ayrıca bkz. Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 306,391; Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu'l-emâli*, İstanbul 1319, s. 30; Beyâzîzâde, *el-Usûlu'l-Munîfe*, s. 40, 89-90; Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, *İşârâtu'l-merâm min ibârâti'l-İmam Ebî Hanîfe en-Nu'man fî usûli'd-din*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1428/2007, s. 59-60, 65, 82; Salimî, Ebu'ş-Şekûr Muhammed b. Abdu's-Saîd b. Şuayb el-Kebşî, *et-Temhîd*, y.y. ts.. s. 12.

³² Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 306; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-emâli*, İst. 1319, s. 30; Beyâzîzâde, *İşârâtu'l-merâm*, s. 59-60.

³³ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 137-138; Beyâzîzâde, *İşârâtu'l-Merâm*, s. 67-68, 71, 76; Beyâzîzâde, *Usûlu'l-Munîfe*, s. 40, 90.

³⁴ Beyâzîzâde, *Usûlu'l-Munîfe*, s. 40, 90.

Ebu Hanife, insanın kendi yaratılışı üzerinde tefekkür etmesiyle de Allah'ın varlığına ulaşabileceğini ileri sürmüştür. Zira o, ceninin halden hale dönüşerek bütün uzuvları tam ve sapaşğlam bir şekilde anne karnından çıkmasının kendi başına gerçekleşemeyeceğini beyan ederek akli bir delil öne sürmüştür.³⁶

Ebû Hanife'nin öne sürdüğü bu delillerden hareketle onun, Allah'ın varlığını ispat için hudûs delilini kullandığı söylenebilir. Dolayısıyla onun gemi, bina ve cenin örneği üzerinden düşüncesini ortaya koyması, Kur'an'ın hitap üslubundan esinlenmesinin bir neticesi olarak görülebilir. Zira ayetü'l-kürsi³⁷ gibi birçok ayette³⁸ bunu rahatlıkla görmek mümkündür. Adına ister imkân delili, ister hudûs delili deyiniz, Kur'an'ın bu beyanatlarının isbat-ı Vâcib hükmünde olduğu görülmektedir.

Ebû Hanife'nin istidlaline dikkat edilirse, onun akıl yürütmesi malzeme ve materyal bakımından Kur'an'a istinat ediyorsa da metot bakımından daha çok "mütekellimin" usulüne benzediği söylenebilir. Zira dikkat edilirse Ebû Hanife, burada hudûs delilini kullanmıştır. Fakat onun mukaddimleri yani

³⁵ Aliyyu'l-Karî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 137-138; Beyâzîzâde, *Usûlu'l-Munîfe*, s. 40, 90; Beyâzîzâde, *İşârâtu'l-Merâm*, s. 77.

³⁶ Aliyyu'l-Karî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 137-138; Beyâzîzâde, *Usûlu'l-Munîfe*, s. 40, 90; Beyâzîzâde, *İşârâtu'l-Merâm*, s. 77.

³⁷ "Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur. O'nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey O'nundur. İzni olmaksızın O'nun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındaki (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na güç gelmez. O, yücedir, büyüktür." Bakara 2/255.

³⁸ "Dağları görürsün, onları hareketsiz sanırsın. Hâlbuki onlar bulutların geçişi gibi hareket ederler. Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır. Şüphesiz O, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır." Neml 27/88; "Denizde dağlar gibi yüzen gemiler, O'nun varlığının delillerindedir. O, dilerse rüzgârı durdurur da onlar denizin üstünde durakalırlar. Elbette bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için ibretler vardır." Şura 42/32-33; "Ey insanlar! Ölümünden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudga"dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdriyoruz.) İçinizden ölenler olur. Yine içinizden bir kısmı da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir." Hacc 22/5.

öncülleri cevher ve a'raza dayanmadığı, daha ziyade aklî bedahet ve zarurete istinad ettiği ve güvendiği görülmektedir.³⁹

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin bu yöntemi, Kur'an'ın dikkat çektiği bir yoldur. Aynı yolu kelamcılar da Allah'ın varlığını ispat etmede kullanmışlardır. O halde Ebû Hanîfe, Kur'an'ın hudus (veya ihtira) delili ile inayet (veya nizam) delilini mezcetmekte ve yeni bir üslup ile ortaya koymaktadır. Bu açıdan Ebû Hanîfe'nin, Kur'an'ın benimsediği "ikna" yolu ile kelam metodu olduğu söylenen "burhan" yolu arasında bir intikal devresinin mümessili olduğu söylenebilir.⁴⁰

Allah'ın birliği, sıfatları ve fiilleri açısından bilinmesine gelince, onun bu konuya da dikkatleri çektiği görülmektedir. Bütün kelamcıların kabul ettiği "Allah'ın zatı gibi sıfatlarının da künhü bilinemez"⁴¹ şeklindeki yargının, Ebû Hanîfe için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Böyle olmakla beraber yukarıda Allah'ın varlığını ispat için öne sürdüğü âlemdeki teğayyür, gemi, bina ve cenin örneklerinde, Allah'ın sıfatları, birliği ve fiillerinin bilgiye konu olacağına işaret etmiştir. Aynı zamanda o, sıfatlar hakkında bir takım fikirler de öne sürmüştür. Nitekim Ebû Hanîfe, ilim, irade, kudret, kelam gibi sıfatlarını zatî sıfatlar diye isimlendirmiştir.⁴² Aynı şekilde o, ilim, kudret, yaratma gibi bazı zatî ve fiili sıfatları da zikretmiş⁴³, bu sıfatların Allah'ın varlığını ve sıfatlarını bilmek için yeterli olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁴

Sıfatları açısından Allah'ın bilinmesi konusunda Ebû Hanîfe'nin yaklaşımlarına bakıldığında, Allah'ın ancak sıfatlarıyla bilinebileceğini ifade ettiği nakledilir.⁴⁵ Zira o, "Bir ceninin annesinin karnından çıkması da ancak Âlim, Hakîm biri tarafından olduğunu gösterir." şeklinde aklî bir delil öne sürerek, ilim gibi Allah'ın sıfatlarının bilinebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁶

³⁹ Konu ile ilgili bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelamcılarında ve Filozoflarında Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vâcib)*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 2001, s. 75.

⁴⁰ Konu ile ilgili bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, *İsbat-ı Vâcib*, s. 76.

⁴¹ Aliyyu'l-Kârî, *Şerh-u Fıkhi'l-Ekber*, s. 267.

⁴² Magsinavî, *Şerh-u Fıkhi'l-Ekber* s. 21

⁴³ Magsinavî, *Şerh-u Fıkhi'l-Ekber* s. 21

⁴⁴ Aliyyu'l-Kârî, *Şerh-u Fıkhi'l-Ekber*, s. 86.

⁴⁵ Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, *Usûlu'l-münife li'l-İmam Ebî Hanîfe*, Nşr. İlyas Çelebi, İst. 1416/1996, s. 103.

⁴⁶ Beyâzîzâde, *Usûlu'l-Munife*, s. 39-40, 90; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 77; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 137-138.

Son olarak kendisine ilahî mesaj ulaşmamış ve Allah'ı bilmemiş, tanımamış kimselerin ahiretteki durumu hakkında Ebû Hanîfe'nin düşüncesine gelince, marifetullahı aklî bir sorumluluk olarak görmesi, bu hususta görüş beyan etmiş olacağı beklentisini oluşturmaktadır. Ondaki nakledilen bir görüşe göre o, bu hususu şöyle beyan etmiştir: "Allah, bir peygamber göndermese de kişinin akıyla yaratıcısını bulması vâciptir. Eğer Allah'ı bilmeden/tanımadan ölürse, ebedi olarak cehennemde kalacaktır".⁴⁷

5. Marifetullahta İstidlalin Rolü

Konuya geçmeden önce şunu beyan edelim ki marifetullah, yani O'nun varlığını, birliğini, sıfatlarını ve fiillerini bilmek, akıl iledir. Zira akıl, lazım olan iyilik ve güzelliği bilmenin de aracı olduğu gibi Allah için vucubiyetin sabit olduğu bir alettir. O halde imanın vucubiyeti de ancak akıl ile meydana gelmektedir.

Ebû Hanîfe'ye göre marifetullah konusunda nazar vâciptir. Nitekim Ebû Hanîfe'ye göre marifetullahın vucubiyeti akıl iledir, yani marifetullahın vucubiyet kaynağı akıldır. Bu da onun nezdinde kişiye vâcip olan ilk şeyin marifetullah olduğuna işaret etmektedir.⁴⁸ Diğer bir ifade ile ona göre mükellefe vâcip olan ilk şey, Allah'ı ve sıfatlarını bilmeye ulaştırın istidlal ve nazardır. Fakat Ebû Hanîfe'nin, nazar ve istidlal ifadesiyle kelamcıların izlediği, ancak herkesin anlayamadığı tafsilatlı ve teferruatlı yolu kast etmediği söylenebilir. Bilakis onun, herkese kolay gelen icmalî bir istidlal ve nazarın vucubiyetini amaçladığını söylemek mümkündür. Zira o, âlem/kâinat, bina ve cenin üzerinde tefekkür etmenin, kişiyi marifetullaha ulaştıracağını beyan ederek bunu amaçlamıştır.⁴⁹ Kısaca ona göre enfüsî ve afakî âlem üzerinde akıl yürütmek, Allah'ın varlığına götürür.⁵⁰

Ebû Hanîfe'nin görüşlerine bakıldığında, marifetullahın aklî bir faaliyet olduğu ve nassın da bu sonucu tasdik ettiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde marifetullah konusunda akli asıl, nassı ise fer' kabul ettiği de anlaşılmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin akıl anlayışı, onun döneminde henüz teşekkül sürecinde olan, sistematik bir mektebe dönüşmemiş ancak daha sonraki dönemlerde güçlü bir ekol haline gelmiş Mu'tezile ile mukayese edildiğinde, şunlar söylenebi-

⁴⁷ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâli*, s. 30; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 306 vd..

⁴⁸ Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (İmâm-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011, s. 9-10; Beyâzizâde, *İşârâtu'l-Merâm*, s. 60.

⁴⁹ Beyâzizâde, *İşârâtu'l-Merâm*, s. 67-68; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 137-138.

⁵⁰ Beyâzizâde, *İşârâtu'l-Merâm*, s. 91-92.

lir: Onun tutumu, gördüğümüz kadarıyla akla ciddi bir otorite atfetmekle şöret bulmuş Mutezile'nin tavrı ile aynı değildir. Zira kendi kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Mutezile'ye göre akıl, Allah'ı bilmeye dair bilgiyi zorunlu kılmada tek başına yeterlidir. Yani Mu'tezile'ye göre akıl, her hangi bir şeyi insana zorunlu kılabilir.⁵¹ Hâlbuki Ebû Hanife ve takipçilerine göre akıl, bir şeyi insana zorunlu kılmak yerine, insana zorunlu olan şeyleri ona haber verir veya bildirir. Bu durumda bir şeyin gerçek vâcip veya farz kılıcısı Allah'ın kendisidir. Fakat O, bunları peygamberleri aracılığı ile insan üzerine farz kılmaktadır. Öyleyse Ebû Hanife'nin, marifetullahın vücutiyetini bildirdiğinde, "bi" harfi cerri ekleyerek ifade ettiği "bi ukûlihîm" yani "akılları ile" yahut "akılları kanalıyla veya sebebiyle" şeklinde sebebiyet bildirdiğini söylemek mümkündür. Böyle kabul edilirse bu ifadeden "marifetullah"ın, akıl yüzünden insana farz olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ona göre marifetullahı gerçekte farz kılan akıl değil, Allah'tır."⁵²

Ebû Hanife, vahyin karşısında akla bu şekilde rol biçmekle beraber muhatabını ikna etmede, onun aklî muhakemeyi ihmal etmemesi ve aklî bir usul izlemesinin arka planında bir takım sebeplerin olduğunu söylemek mümkündür. Bunların başında hem sosyal hem de ilmî hayatını geçirmiş olduğu, yani yetişmiş olduğu bölgenin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira insanoğlunun her çağda ve hayatın her evresinde içinde bulunduğu ilmî, iktisadî, sosyal ve kültürel şartlardan olumlu veya olumsuz etkilendiği tecrübe edilebilen bir gerçektir. Dikkat edilirse Ebû Hanife Kûfe'de doğmuştur. İslâm'ın ilk dönemlerinden beri Kûfe'de re'ye dayalı bir düşünce sisteminin hâkim olduğu görülmektedir. Hatta Kûfe tefsir ekolü, tefsir ilminde re'ye önem vermesiyle meşhurdur.⁵³

Ebû Hanife'nin kendi döneminde marifetullah konusunu ele alması, hatta onun aklî bir sorumluluk olduğuna işaret etmesi, o dönemde bu konunun gündemde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Zira o, Havâric, Mutezi-

⁵¹ Kadı Abdulcebbar Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd*, thk. İbrahim Medkûr-Taha Hüseyin, y.y. ts., XII, 275; Kadı Abdulcebbar, Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, thk. Adnan Muhammed Zerzûr, Dâru't-Turâs, Kâhire ts., I, 1; Kadı Abdulcebbar, Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, III. Baskı, thk. Abdülkerîm Osmân, Kâhire 1416/1996, s. 67, 88; Carullah, Zuhdî Hasan, *el-Mutezile*, VI. Baskı, Beyrut 1410/1990, s. 114. Ayrıca Mu'tezile'nin konuyla ilgili öne sürdüğü deliller hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, s. 199-215.

⁵² Beyâzizâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 77, 80, 98.

⁵³ Casim Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, 342; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ud", *DİA*, I, 115.

le, Şia, Cehmiyye, Kaderiyye, Müşebbihe ve Mürcie gibi itikadî fırkaların teşekkül ettiği bir dönemde yaşamış olması, o fırkaların itikadî düşüncelerine ilmî ve aklî cevaplar aramasına sürüklemiştir. Onun bunlara karşı tartışmalar yapması, onlardan farklı düşünmesi ve ikna edici beyanâtlarda bulunması, kısaca itikadî konularda görüşlerini sistemli bir şekilde ortaya koyması ile Ehl-i Sünnet kelâmının oluşmasına âdetâ zemin hazırlamıştır.⁵⁴

Öte yandan Ebû Hanife, dönemindeki inkârcı ve bid'atçılarla münakaşa etmiş, farklı itikadî düşünceye sahip kimselerin ve mezheplerin bulunduğu Basra'ya zaman zaman yaptığı seyahatlerinde de bu tavrını sürdürmüştür.⁵⁵ Nitekim Ebû Hanife'nin, ateistler ve sapkın görüş sahipleriyle itikadî konuları münakaşa etmek ve ilmî tartışmalarda bulunmak için 27 kez Basra'ya gittiği nakledilmiştir. Hatta Cehm b. Safvân ile onu susturana kadar tartıştığı rivayet edilmiştir.⁵⁶ Aynı şekilde ğulat-ı Şia mensupları ile mücadele edip onları ikna ettiği aktarılmıştır.⁵⁷

6. Marifetullahta Peygamberin Rolü

Ebû Hanife'nin, Allah her hangi bir peygamber göndermemiş olsa da insanların akıllarıyla O'nu bilmeleri vâciptir" şeklinde bir görüş beyan ettiği nakledilmiştir.⁵⁸ Ancak ilahî çağrışı duymamış ve kendilerine davet erişmemiş kimseler hakkında, onun "onlara akıllarıyla Allah'ı bilmeleri vâciptir" şeklindeki yargısında yer alan "vücub"u (vâcip olmayı), Pezdevî, Serahsî, Kâdıhan ve Nureddin es-Sabunî gibi Mâtürîdîlerden bazı Buhara âlimleri, Eş'arîler gibi anlamışlardır.⁵⁹ Dolayısıyla bunlara göre Ebû Hanife, "peygamber gönderilmemiş ve davet ulaşmamış kimselere akılları ile Allah'ı bilmeleri uygun ve layıktır" demek istemiştir. Bu zatlar bu konuda böylece Eş'arîler ile Mâtürîdîleri uzlaştırmak istemişlerdir. Fakat Mâtürîdîlerin ekseriyeti onun "vâciptir" sözünü bu şekilde te'vil etmeyi reddetmiştir.⁶⁰

Ebû Hanife'nin aklî bir vücubiyet olarak düşünmesinin arkasında, peygamber olmasa da insanın marifetullah hakkında bazı bilgiler elde edebilecek

⁵⁴ İlyas Çelebi, *Ebû Hanife'nin İtikadî Görüşleri*, s. 21.

⁵⁵ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131.

⁵⁶ Aliyyu'l-Kârî, *Şerh-u Fıkhî'l-Ekber*, s. 7; Bezzaz, *Menakıb-ı Ebî Hanife*, I, 121.

⁵⁷ Aliyyu'l-Kârî, *Şerh-u Fıkhî'l-Ekber*, s. 7; Bezzaz, *Menakıb-ı Ebî Hanife*, I, 121.

⁵⁸ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 306 vd.; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâli*, İst. 1319, s. 30; Beyâzîzâde, *İşârâtu'l-merâm*, s. 59-60.

⁵⁹ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 307

⁶⁰ Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 307; Beyâzîzâde, *İşârâtu'l-merâm*, s. 61-62.

potansiyelde olduğunu kabul etmesi yatmaktadır. Nitekim Ebû Hanife'nin risalelerini yorumlayan Beyazî, aklın küllî bir bilgi çeşidi olarak evrensel düzeydeki Allah'ı bilme yetisine sahip olduğunu açıklarken, kişinin, yerin ve göğün, kendisinin ve başkalarının yaratılışını düşündüğünde, akli olan herkes "akıl yürütme" sürecinden geçtikten sonra mutlaka Yaratıcı'nın varlığından haberdar olmak zorunda olacağını ileri sürmüştür.⁶¹

Öte yandan o, "Allah vasıtası ile mi peygamberi bilirsiniz, yoksa Allah'ı peygamber vasıtasıyla mı bilirsiniz? Peygamber, sizi Allah'a çağırdığı halde peygamberi Allah vasıtasıyla bilerseniz bu nasıl olur?" şeklinde gelen bir soruya şöyle cevap vermiştir: "Evet, peygamberin peygamberliğini Allah tarafından biliriz. Her ne kadar peygamber, Allah'a çağırırsa da hiç kimse Allah tarafından, peygamberi bilme ve tasdik etmeye dair kalbine bir şey atılmadıkça, peygamberin hak olduğunu bilemez. Bunu beyan sadedinde Allah, "*Şüphesiz ki sen, sevdiğini hidayete ulaştıramazsın, fakat Allah, dilediğini doğru yola iletir.*"⁶² buyurmuştur. O, marifetullaha dair bilginin, ancak peygamber tarafından öğretilileceği şeklindeki düşünceyi şöyle eleştirmiştir: Marifetullah, sadece peygamberler tarafından öğretilen ve onlardan öğrenilen bir bilgi değildir. Zira böyle olsaydı, marifetullah konusundaki ihsanı, insanlar peygamberlere bağlamış olup, Allah'tan gelen bir ihsan olarak görmezlerdi. Hâlbuki Allah'ın peygamberlerine olan ihsanı, marifetullah hakkındadır. Kullarına olan ihsanı ise Allah'ın bildirmesi ile peygamberleri tasdik etmeleri suretiyledir. Dolayısıyla hiç kimseye "Allah, peygamberler tarafından tanıtılmıştır" şeklinde bir söz söylemesi gerekmez. Bilakis kişiye "Allah tarafından bildirilmedikçe kul, hiçbir hayrı bilmez" demek gerekir. Yani "kul, iyi şeyleri, ancak Allah'ın bildirmesiyle bilebilir" demesi gerekir.⁶³ Dikkat edilirse o, asıl nimetin ve ihsanın, peygamberler dahi olsa Allah'tan başka hiç kimseye verilmemesi gerektiğini özellikle vurgulamıştır.

Aslında Ebû Hanife'nin görüşlerini ve usulünü ortaya koyan eserler doğrultusunda konuya bakıldığında onun, ilahî mesaj ulaşmasa da marifetullahın "vâcip" olduğu yargısına varmış olması mümkündür. Zira o, aklın işlevine ve rolüne gerekli hassasiyeti vermiş ve re'y ekolünün ilk savunucusu olarak tanınmıştır. Hatta bundan dolayı muhatapları tarafından hak etmediği halde bazı ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

⁶¹ Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 33.

⁶² Kasas 28/56.

⁶³ Beyâzizâde, *Usûlu'l-Munîfe*, s. 41, 90; Beyâzizâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 67-68; Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 41.

Öte yandan gündelik hayatın akışı içerisinde artık olağanlaşan yer ve göklerdeki mükemmel düzen, doğum, ölüm gibi birçok delil, Allah'ın varlığını gösterirken, Ebû Hanîfe'nin Hâlîk'ını bilmeyen birinin özrünü kabul etmemekte haklı olduğu söylenebilir. İlahî mesaj ulaşmasa bile akıl-bâliğ olan kimselere icmalî olarak marifetullahın vâcip olduğunu söylemek mümkündür. Zira *"Eğer kulak vermiş veya akletmiş olsaydık, çılgın alevli cehennemlikler içinde olmazdık"*⁶⁴ ayetinde "akletme", adeta ilahî mesaja kulak vermenin eş değerinde tutulduğu görünmektedir. Aynı zamanda Resulullah (s.a.v.), *"Kalem, üç kimseden kaldırılmıştır. İhtilam olana kadar sabiden...."*⁶⁵ şeklinde buyurmuştur. Bununla beraber günümüz şartları yani basın ve medyanın, taraflı hareket etmek suretiyle doğruyu yanlış; iyiyi kötü; güzeli çirkin veya bunların tersini gösterebilecek kadar insanlar üzerinde etki yapan yönü göz ardı edilmemelidir. Yani İslâm dinini tanımamaktan ve bilmemekten doğan, İslâm'a ve müslümanlara karşı sürdürülen gelen önyargı ve ayrımcılıktan kaynaklanan "İslâmofobi" faaliyetler unutulmamalıdır. Bu durumda kendilerine ilahî mesaj ulaşmayan, İslâm'ın temel kaynaklarına ulaşma ve onları anlama fırsatı bulamayan ve İslâm'ı sadece medyadan duyan ve öğrenen kimselerin, onun içeriğini ve hükümlerini olduğu gibi öğrenme ve bilme şansları düşüktür. Bunun için bunların ahiretteki durumu hakkında net bir hüküm vermek zor görünmektedir. Dolayısıyla bu durumdaki kişilerin ahiretteki halleri hakkındaki hükmü Allah'a bırakmanın, daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁶

7. Marifetullahın Keyfiyeti

Ebû Hanîfe'nin görüşlerine bakıldığında, onun marifetullahı, salt anlamda bir bilme eylemi olarak görmediği, O'nun zâtı, sıfatları, fiilleri ile bir bütün halinde doğru olarak bilinmesi gerektiği görülmektedir. O, bu düşüncesiyle her dindeki tanrı tasavvurunun, İslâm'ın hedeflediği Allah tasavvuru olmadığını kast etmiştir. Yani ona göre bizim inandığımız ve ibadet ettiğimiz Allah, her ne kadar söylemde Hristiyan ve Yahudilerin iman ettiği ve ibadet ettikleri ilah ile aynı görünse de Allah tasavvurları çok farklıdır. Mesela bir yahudiye "kime ibadet ediyorsunuz?" diye sorarsanız, "Allah'a ibadet ediyorum" der. Ona Allah'ı sorduğunuzda ise O'nun beşer şeklinde yaratılmış olan oğlu Uzeyr olduğunu söyler. Bu durumda olan kimse Allah'ı tanımış ve O'na iman etmiş olmaz. Aynı şekilde bir Hristiyana "kime ibadet ediyorsunuz?" diye sorulduğunda, "Al-

⁶⁴ Mülk 67/10.

⁶⁵ Ebu Davud, Hudud: 17; İbn Mace, Talak: 15.

⁶⁶ Konuyla ilgili ayrıca bkz. Sinan Öge, "Çağdaş Dünyada Fetret Ehli", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 9, sy: 24, 2005, ss. 33-50.

lah'a ibadet ediyorum" şeklinde cevap verir. Ona Allah'ı sorduğunda ise O'nun İsa'nın cesedinde ve Meryem'in rahminde gizlenen, bir yere sığan ve girebilen varlık olduğunu söyler. Bu durumda olan kimse de Allah'a iman etmiş olmaz.⁶⁷

Öte yandan ona ilahî olmayan diğer inançlardaki tanrı tasavvuruna sahip olanların Allah'ı bilmemeleri ve inkâr etmeleri netice itibariyle aynı kapıya çıkmaktadır. Zira bu inançlara sahip olanların tanrı tasavvurları, mütevatir haber vasıtasıyla bize bildirilen Allah tasavvurundan çok farklıdır. Örneğin, üç kişi düşünelim. Bunlardan biri kendisinde eşi benzeri bulunmayan bir beyaz inci olduğuna yemin ediyor. Daha sonra kara bir üzüm tanesini çıkararak, bunun inci olduğuna yemin ediyor. Diğerleri ile bu tartışmaya giriyor. İkincisi de aynı iddiayı ileri sürerek, bir ayva çıkarıyor ve bunun o inci olduğuna yemin edip, insanlarla münakaşaya giriyor. Üçüncüsü de eşsiz değerdeki incinin kendisinde olduğunu iddia ederek, bir çamur parçası çıkarıyor ve bunun o inci olduğuna dair yemin ederek başkalarıyla tartışmaya giriyor. Aslında bu üç kişi, inciye bilmedikleri noktada birleşmişlerdir. Zira sıfatları çok ve değişik olmasına rağmen, hiçbiri inciye bilmemektedir. Aynen bunun gibi Yahudi, Hristiyan ve diğer din mensuplarının tavsif ve ibadet ettiklerine bizim ibadet etmediğimiz ortaya çıkmaktadır. Çünkü onlar, üç yahut iki ilah tavsif ediyorlar, buna da ibadet ediyorlar. Oysaki biz, bir olan Allah'ı tavsif ediyor ve ona ibadet ediyoruz. O halde senin ibadet ettiğin ma'bûd, onların ibadet ettiklerinden farklıdır. Onların ma'bûdu da seninkinden farklıdır. Buna işareten Allah, "*Deki ey kâfirler, ben sizin taptıklarınıza tapmam, siz de benim taptığıma tapmazsınız.*"⁶⁸ buyurmuştur.⁶⁹ Bu ayete dikkat edildiğinde, "mâ te'budûn" ve "mâ e'bud" ifadesi kullanılmıştır. Yani direkt Allah lafzı kullanılmamış, "men" ism-i mevsulu kullanılmamış, bunların yerine "mâ" ism-i mevsulu tercih edilmiştir. "Mâ" ism-i mevsulü de daha ziyade, bir şeyin sıfatlarına işaret etmek için kullanılmaktadır.⁷⁰

Eğer sadece salt anlamda bir tanrının veya ilahın olduğunu bilmek yeterli olsaydı, müşriklerin ve diğer inanç mensuplarının mü'min kabul edilmesi gerekmez miydi? Mesela müşrikler, "Allah rabbimizdir" dedikleri halde Allah'ı bilmeyen kimseler sayılırlar. Şüphesiz müşriklerin "Allah, rabbimizdir" dedikleri bilinen bir husustur. Nitekim Allah, "*Onlara gökleri ve yeri kim yarattı" diye soracak olsan "Allah, derler. Sen de Allah'a hamdolsun de. Onların çoğu bilmezler.*"⁷¹

⁶⁷ Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 39-40.

⁶⁸ Kâfirûn 109/1-3.

⁶⁹ Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 40

⁷⁰ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil*, (I-IV), III. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1407, I, 467; IV, 809.

⁷¹ Lokman 31/25.

şeklinde haber vermiştir. Bu ayetten anlaşıldığı üzere onların çoğu, anasından kör olarak doğan bir sabinin, hiçbir şey bilmeksizin geceyi, gündüzü, sarıyı, siyahı mahiyetini ve keyfiyetini bilmeden söylemesi gibi bu sözü de şuursuz bir şekilde söylemişlerdir. Böylece kâfirler, sadece "Allah" ismini müminlerden işitmişler ve mahiyet ve keyfiyetini bilmeksizin şuursuzca o işittiklerini söylemişlerdir.⁷²

Dikkat edilirse Ebû Hanife, müşriklerin her ne kadar ismen duymuş olsalar da hak ettiği ölçüde layıkıyla Allah'ı bilmediklerini ileri sürmüştür. Böylece o, Allah'ı bilmenin sadece varlığını ismen bilmek olmadığını, birliği, sıfatları ve fiilleri açısından ve O'nun mutlak hâkimiyetine hâlel gelmeyecek şekilde doğru bilinmesi ve tanınması gerektiğini ileri sürmüştür. Kısaca akıl ve mütevatir haber ışığında özellikle hem zatı hem de vasıfları itibarıyla doğru bir Allah tasavvurunun oluşması suretiyle O'nun bilinmesi ve tanınması gerekmektedir.

Bütün bu verilerden de anlaşıldığı üzere Ebû Hanife, Yahudi, Hristiyan, müşriklerin ve diğer batıl inanç mensuplarının tanrı tasavvurlarını, bizim Allah tasavvurumuz ile mukayese ederek marifetullah konusunu işlemiştir. Onun yapmış olduğu bu mukayese göz önünde bulundurulduğunda, *el-Fıkhü'l-Ekber* adlı eserinde geçen "Biz, Allah'ın kendisini kitabında vasf ettiği gibi O'nu hakıyla tanıyoruz"⁷³ şeklindeki yargısı daha iyi anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Ebû Hanife, söz konusu kimselerin tanrı tasavvuru ile kendi Allah tasavvurunu mukayese etmek suretiyle bu hükme varmıştır. Yani inandığı ve bildiği Allah'ın veya Allah tasavvurunun, hak olduğunu dile getirmiştir.

Sonuç

Ulaşabildiğimiz kaynaklardan hareketle Ebû Hanife'nin marifetullah nazariyesine dair serdettiği fikirler bağlamında şunları söyleyebiliriz:

Onun, zatı açısından değil de ulûhiyeti açısından Allah'ı bilgiye konu ettiği görülmektedir. Bu açıdan onun, "marifetullah" ifadesi ile O'nun ulûhiyetinin bilinmesini kast ettiği rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Ulûhiyetinin bilinebilirliğini de nazar ve istidlal ile beyan etmeye gayret etmiştir. Nitekim o, Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiillerini içine alan ulûhiyetini akıl yürütmek suretiyle ortaya koymaya çalışmıştır. Diğer bir ifadeyle o, bu hususları akli delillerle ispatlamaya çalışmıştır. Bu açıdan onun marifetullah konusunda taklidi câiz görmediği söylenebilir.

⁷² Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 40-41.

⁷³ Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 75; *Beyâzîzâde, el-Uşûlu'l-Munîfe*, s. 132.

İmam Azam Ebû Hanife, marifetullahı aklî bir sorumluluk olarak gördüğü müşahede edilmiştir. O, imanun marifetten ibaret olmadığını ifade etmekle beraber, ilahî mesajın ulaşmadığı kimselerin icmalî de olsa Allah'ı bilmekle mükellef olduklarını beyan etmiştir. Bundan dolayı da bu durumdaki kimseler, Allah'ı bilmeden veya tanımadan ölürlerse ahirette azaba müstahak olacaktır.

Yine o, sadece salt anlamda bir Allah söyleminden ziyade, O'nun hak ettiği şekilde bilinmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Yani sıfat ve fiillerden soyutlanmış ve tevhidine hâle gelecek bir tanrı tasavvurunun doğru olmadığını beyan etmiştir. Böyle bir tasavvura bina edilen tanrı bilgisinin, yani onu bilme ve tanımaya dair bilginin doğru olamayacağını özellikle savunmuştur. Bu bağlamda Yahudi, Hristiyan, müşriklerin ve batıl inanç mensuplarının tanrı tasavvurunun hak olmadığını ifade etmiş ve eleştirmiştir.

KAYNAKÇA

- Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed, *Minehu'r-Ravdi'l-Ezher fi Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 1419/1998.
- Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu'l-Emâli*, İstanbul 1319.
- Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 2002, XXVI, 339-342.
- Aydın, Mehmet, "Tanrı Hakkında Konuşmak", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: I, İzmir 1983, s. 25.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Nşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1416/1995.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdilkâhir b. Tâhir et-Temimî, *Usûlu'd-dîn*, İstanbul 1346/1928, s. 210; Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Tefsîr-i Kebir*, (I-XXIII), Akçağ yay., Ankara 1995.
- Bakıllânî, el-Kadı Ebû Bekr b. Tayyib, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâdihî velâ yecûzu'l-cehlu bihî*, II. Baskı, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1421/2000.
- Beyâzîzâde, Ahmed b. Hasan b. Yûsuf, *el-Usûlu'l-Munife li İmam Ebî Hanîfe*, el-Mektebetu'l-Ezheriyye, y.y. ts.,
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, *İşârâtu'l-merâm min ibârâti'l-İmam Ebî Hanîfe en-Nu'man fî Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1428/2007.
- Carullah, Zuhi Hasan, *el-Mutezile*, VI. Baskı, Beyrut 1410/1990.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Abdullah b. Mes'ud", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 1988, 114-117.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.

- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-mevâkıf*, (I-VIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed İmamu'l-Harameyn, *eş-Şâmil fi usûli'd-din*, thk. Ali Sâmi el-Yeşâr-Faysal Bedîr –Seyyid Muhammed Muhtâr, Dâru'l-Meârif, İskenderiyye 1969.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâitü'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdül-mun'îm Abdülhamîd, Mektebetü'l-Hancı, Mısır 1329/1950.
- Çelebi, İlyas, *Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, V. Baskı, İFAV yay., İstanbul 2016.
- Dehlevî, Ahmet b. Abdurrahman Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-bâliğa*, (I-II), thk. Seyyid Sâbık, Dâru'l-Cil, Beyrut 1426/2005, I, 122.
- Ebû Azbe, Hasan b. Abdulmuhsin, *er-Ravdatu'l-Behiyye fimâ beyne'l-Eşâira ve'l-Maturidiyye*, thk. Ali Ferid, Beyrut ts.,
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-Ekber*, (İmâm-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, (Çev. Osman Keskioglu), III. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1999.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-din*, (I-XV), Dâru's-Şa'b, y.y. ts..
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-din*, (I-XV), Dâru's-Şa'b, y.y. ts..
- Giritlî, Sırrı Paşa, *Nakdu'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm*, Mektebetü's-Sanayi' Matbaası, y.y. 1310
- Kadı Abdulcebbar Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd*, thk. İbrahim Medkûr-Taha Hüseyin, y.y. ts.
- Kadı Abdulcebbar, Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *Müteşâbihu'l-Kur'an*, thk. Adnan Muhammed Zerzûr, Dâru't-Turâs, Kâhire ts..
- Kadî Abdulcebbar, Ebû Hasan Abdullah b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, III. Baskı, thk. Abdülkerîm Osmân, Kâhire 1416/1996.
- Mağnisavî, Ebu'l-Munteha el-Mevlâ Ahmed b. Muhammed, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, III. Baskı, y.y. 1429/2008.
- Öge, Sinan, "Çağdaş Dünyada Fetret Ehli", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 9, sy: 24, 2005, ss. 33-50.
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Hans Bîter Lens, Kâhire 1424/2003.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Muhassal*, I. Baskı, y.y. ts..
- Salimî, Ebu's-Şekûr Muhammed b. Abdu's-Saîd b. Şuayb el-Kebşî, *et-Temhîd*, y.y. ts..

- Sinanoğlu, Abdülhamit, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi Ebû Hanife ve Vâsıl b. Ata*, Rağbet yay., İst. 2012.
- Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah yay., İstanbul 1985.
- Şaşa, Mehmet, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum 2017.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, (I-II), Dâru'l-Marife, Beyrut 1414/1993.
- Şemsuddîn Muhammed Abdüllatîf, *Ebû Hanife en-Nu'man ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mısır 1999.
- Taftazanî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-mekâsîd*, Dâru Âlemi'l-Kutub, (I-V), III. Baskı, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1419/1998.
- Taftazanî, Saduddin Mes'ud b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Mekâsîd*, (I-V), III. Baskı, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1998.
- Topaloğlu, Bekir, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vâcib)*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 2001.
- Ulu, Arif, "Tabiîn", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 1994, XXXIX, 328-330.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanife", *DİA*, (I-XLIV), Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 1994, 131-138.
- Zehebî, Şemsuddin Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkibu'l-Ebi Hanife ve Sâhibuhu Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasan*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserâ-Ebu'l-Vefa el-Afganî, III. Baskı, Lübnan 1408.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *Keşşâf an Hakâiki Çavâmidî't-Tenzil*, (I-IV), III. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1407.